

„Hol az a táj szab az életnek teret,
Mit az Isten csak jókedvében teremt”

Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből
2003 – 2009

A KÖTETET SZERKESZTETTE:
Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna

MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete
Vácrátót

2010

Ember és természet – természet és ember (*Adalékok a természetes társadalmak elméletéhez*)

MOLNÁR GÉZA

A szerző a Soproni Műhely gondozásában, 2000-ben megjelent, azonos című művéből válogat.

... Hazánk középkori gazdálkodásának legalapvetőbb jellegzetessége a Természettel való együttműködés volt. Ennek azonban már voltak korlátai. Népünk a második évezred első éveiben lép ki a történelem színpadára, „bújik elő a függöny mögül”, azaz ekkor jelennek meg – elsősorban a kialakuló új állam- és egyházszervezetben, illetve a majdani uralkodó osztályban – a civilizált világot a neolitikorradalom óta jellemző sajátosságok. Mindez fokozatosan nyomta rá bélyegét a gazdálkodásunkra, minek következtében a hagyományos (fok)gazdálkodás történetében több törés is mutatkozik. A korábbi évszázadokra vonatkozóan ilyen adataink nincsenek. Arra, hogy a Kárpát-medencét általában együttműködő társadalmi formák uralták, csupán egyetlen mozzanat utal. A medence éghajlat- és csapadékvizszoynyai ellenére hosszú időn keresztül megmaradt termékenysége. Hogy mindez mennyiben volt emberi munka eredménye, illetve mennyiben köszönhető a Természet önmegújító képességének legalábbis vitatható. Ami biztos: az élővilág vízigényét a csapadék kielégíteni képtelen, ehhez szükség van egy a vizet szétterítő és tartalékoló (pufferoló) vízcspadára. E csapda hiánya ma már egyértelműen érezhető. Hogy a korábbi évezredekben mindez hogyan alakult, csak találgatni lehet, ilyen találgatásokba azonban nem szívesen bocsátkoznánk. Amire megint csak tények utalnak: a korábbi századokban is éltek civilizált népek e földön, példának okáért a rómaiak. Hogy előttük jártak-e mások megint csak kérdéses, mégis, annyi bizonyosnak látszik, hogy ha az együttműködő formát nem is tekinthetjük kizárólagosnak, szerepe mindenképpen meghatározó volt. Erre olyan beavatkozások nyomai is utalnak, melyek nagyságrendjükben a XIX. századi folyószabályozásokhoz mérhető, ugyanakkor jól érzékelhetően a természetes folyamatok kiegyensúlyozása érdekében zajlottak. Ilyen önmagában a fokrendszer is, de ilyenek az Alföld hosszanti sáncai...

... Az Alföld hosszanti sáncait... méltán tekinthetjük a folyóvíz egészének hosszú távú érdekét szem előtt tartó alkotásoknak. A folyókra merőlegesen futó, az árvizeket visszaduzzasztó földművekkel kiegészítve a fokrendszer a folyó vízháztartásának egyenetlenné válása mellett is működőképes maradt. Fontos ezt megjegyeznünk, mert nem kis részben épp a vízjárásban a XV. századtól kezdve bekövetkező hasonló változások vezettek e rendszer felbomlásához. Mindez persze egyfelől jelzés is: mit kellett volna tenni a XIX. században a Tisza mentén, másfelől viszont kérdés: miért nem ismerték fel akkoriban ezeket az összefüggéseket? ...

... A középkori Magyarország sajátos viszonyairól a jobbágyság jogállása kapcsán már ejtettünk néhány szót. Láttuk, hogy a nálunk a „feudális jobbágysosztály” csak a XVIII. századra süllyed európai sorstársaik X. századi szintjére. Az eltérő jogállásra az elnevezés jelentése, illetve ennek változásai is utalnak. A kérdés számunkra azért is különösen izgalmas, mert a jelzett eltéréseken túl, más, alapvető

társadalomépítésbeli különbségre is utal. Ugyanis az „...Árpádok korában a jobbágy ... szó alapvető értelme, jelentése: előkelő, viszonylag első, a hasonlóak között kimagasló helyzettel rendelkező. A XI. századi forrásaink a jobbágy¹⁸ ... szóval az ország legelőkelőbb urait – főként a király környezetében élő udvari méltóságokat – jelölték. A XIII. század derekától azonban a jobbágy szó ilyen – a latin *miliores*nek megfelelő – értelemben való használata eltűnik a forrásokból és helyét a báró elnevezés foglalja el. A *jobbaggiones castri*, a vár jobbágysági, a várjobbágyok elnevezés pedig a királyi vármegyeszervezet népeinek felsőbb, előkelőbb rétegét jelentette. De jobbágyoknak nevezték az egyházi és világi földesurak birtokain élő népek legelőnyösebb helyzetben lévő, legkevésbé terhes szolgálattal tartozó, kiemelt csoportját is, különösen a csak lovas, ill. katonai szolgálatra kötelezetteket, így pl. a *jobbaggiones equites*, a tihanyi apátság lovas jobbágysági, vagy később a *jobbaggiones nobiles*, nemes jobbágyok: a katonáskodó prediálisok neve.” (Kovács 1991)

Tehát az azonos szerepű, a társadalmi hierarchia egyes szintjein azonos szerepet játszó csoportokat azonos névvel illetik, álljanak bár a király, vagy a földesúr, vagy a főpap mellett; vagyis: „*ami fent van egyenlő azzal ami, lent van és ami lent van egyenlő azzal, ami fent van*” – legalábbis elnevezésében, feladataiban és a jogállásában. A jobbágy szó ilyen jellegű használatára a XIII. század közepétől megszűnik, ami egyúttal arra is utal, hogy a társadalom egyre határozottabb piramis formát ölt, mely lényegében – ami a hierarchia felsőbb szintjeit illeti – e században be is fejeződik. Ugyanakkor e jel arra utal, hogy a korábbi társadalmi-állami szervezet legalábbis összevethető a természetes rendszerekkel, egyelőre csak a tekintetben, hogy az analógiák elve (legalábbis korlátozottan) érvényesül benne. Lépünk tehát még egy lépést vissza, hogy közelebb jussunk ahhoz a „természetes modell”-hez, melynek maradványai a „korai feudalizmus” idején hazánkban még megtalálhatók.

A feudális kor előtti magyar társadalmat röviden csak bomló ősközösségnek szokás nevezni, melyet a törzsi-nemzetségi társadalmi formák, illetve ezek maradványai jellemeznek. Mindeme megfogalmazások csupán annyit jelentenek, hogy elérkeztünk a korábban vázolt függönyhöz. Láttuk azonban, hogy mindez nem azt jelenti: az azt megelőző korszakról nincsenek adataink, sokkal inkább, hogy azokat nem tudjuk beilleszteni abba az összképbe, melyben a múlt eseményei csak mint a mai civilizáció előzményei, gyökerei tűnhetnek fel.

„A társadalomtudomány, mint legalacsonyabb, legkezdetlegesebb, legkisebb ősi társadalmakról, az egy konkrét őstől egyenes ágon leszármazott vérségi kötelékekről, a 'hordák'ról'...beszél, melynek létszáma az ókorban s a koraközépkorban néhány száz esetleg egy-két ezer lélek. A következő ennél már nagyobb, több hordát, nemzetséget magába záró, rokon hordák egyesüléséből létrejött, magasabb fokú társadalom a törzs (tribus) és több törzs politikai, katonai egyesülése a nép...”

Az ősidők óta katonailag szervezkedett turáni katonanépek esetében a 'törzs' ...katonai kritérium. Törzs az, amely már Kr. e. 270 óta tízes számvizsgálat szerinti felépített véderő szervezetekhez egy 'tuman'-nal (magyarban 'tömény', 10 000 fegyveres, mai kifejezéssel hadosztály) járul hozzá, márpedig 10 000 fegyveres (20 %) körülbelül 50 000 lelket jelent. Ha egy törzs tovább szaporodik, kettéhasad, ha valami katasztrófa következtében létszáma nagyarányú csökkenést szenved, más törzsekbe olvad bele, de a törzs minimális létszáma mindig ugyanaz.

A turáni törzsszövetségek, vagyis 'népek' a törzsek átcsoportosulása szerint különböző nagyságúak (onogur — 'tíz-törzs', besgur — 'öt-törzs', tukurgur — 'kilenc-törzs', uturgur — 'harminc-törzs', ücsogur — 'három-törzs', altiogur — 'hat-törzs' stb., stb. ami a katonai szervezetben tíz, vagy öt, vagy kilenc, vagy harminc, vagy három, vagy hat stb. töményt, hadosztályt jelent), de az egyes törzsek 'újoncozási' alapon meghatározott hagyományos létszáma hozzávetőlegesen mindig ugyanaz. Az egyes törzsek töményeinek fele 5000 fő defenzív (home guard) másik fele offenzív erő. A tízes számvizsgálat szerinti hadiszervezet Kr. e. a 2. században a hunoknál, Kr. u. az 5.-ben az onoguroknál, a 7.-ben a kazároknál (pl. a lebediai onogur határőrvidék 4 törzsének 20 000, az északi, barszil határőrvidék 2 törzsének 10 000 embert kellett a kazár hadseregbe küldeni), Kr. u. 9. században a magyaroknál, sőt a 13. Században Dzsingisz kán tatárjainál is ugyanaz. A 'tömény' (parancsnoka a kán) tíz egyenként ezer főből álló dandárra, a 'dandár' (parancsnoka a kál) tíz, egyenként száz főből álló 'kad'-ra, vagy 'had'-ra, a 'had' (parancsnoka a kad-ur /kádár) tíz egyenként tíz főből álló, valószínűleg 'örös'-nek vagy 'örös'-nek nevezett egységre tagolódik. Az egész haderő feje a kagán, vagy később a magyaroknál 'horká', helyettese és vezérkari főnöke (ez a kifejezés pontosan fedi a fogalmat) a kusán.” (Padányi 1989)

18 Az idézet szövegben: joubagio, jobbaggio

Ha e katonai szervezetet vetítjük rá a társadalomra a következő egységeket különíthetjük el: legelőbb a nagycsaládot (falut), mely e társadalmi felépítmény alapja volt. Tíz ilyen falu alkotott egy nemzetséget (ault, faluközösséget), mely a gazdálkodás keretét jelentette. A következő lépcső az ág, tíz nemzetséget zárt magába, végül tíz ág alkotta a törzset. A közösség nem véletlenül, nem esetlegesen szerveződött, de még csak nem is azonos érdekek, vagy a közéletben betöltött pozíciók alapján. A legfontosabb közösségszervező erő a vérségi kötelék, s a születő közösségek lelemibb építőkockája, az emberi élet folyamatosságát biztosító legkisebb ténylegesen önfenntartó forma, a nagycsalád, vagy falu: *„A nyelvészeti, településtörténelmi és régészeti eredmények ... összeérték egy pontba: a magyar település eredeti formája a nagycsalád települése volt. Ezt a felismerést további értékes eredmények felé aknázhajtuk ki, akkor, ha korai törvényeinknek a falura vonatkozó részét megvizsgáljuk. Nyilvánvalóvá válik, hogy e törvények legtöbbje a nagycsalád rendjét veszi alapul.”* E törvényekből következően a nagycsalád olyan *„mágikus egységet”* alkotott, amely egyszerre jelentette az egészet, s annak valamely tagját. Az egyén e közösség része és egésze volt, ami egyelőre csak azt jelenti, hogy egyetlen családtagot sem érhetett sérelem, csak magát a családot, miképp egyetlen családtag sem okozhatott sérelmet csak maga a nagycsalád. Ma azt mondanánk, a család valamennyi tagja egyben a család képviselője volt, de az adott esetben sokkal többről van szó, mint pusztán képviselőről. Nagyon valószínű, hogy a családtagok átérték és átérték a társaik sérülését, majdnem úgy, mintha őket érte volna. Ennek nyomai a mai napig fennmaradtak. Sokszor hallhatunk olyan esetekről, amikor valaki egyidejűleg értesült közeli hozzátartozója haláláról, vagy balesetéről, vagy netalán megsejtette azt, mielőtt az esemény ténylegesen bekövetkezett volna, miként példának okáért jelen sorok írója három hónapos kisfiának halálát...

Ténylegesen megélhető és megélt kapcsolatrendszeréről van tehát az adott esetben szó, ami azonban társadalmi szinten (és főként: számunkra is közérthetően) képviselőnek tűnik.

Tovább lépve, e társadalmi forma település-földrajzi megfelelőjéről a következőt mondhatjuk el: *„... falvaink, sőt városaink is egybetelepült s zárt tömbben maradó nagycsaládokból keletkeztek. A hadak, szegek, végek, zugok és utcák nevei világosan elárulják, hogy bennük egy-egy nagycsalád lakott (innen a 'szegről-végről rokon' kifejezés is.)”* tehát e településrészek felelnek meg e társadalmi egységnek. A nemzetség (tíz falu közössége) az előbbiekből sejtetően a faluközösség, vagyis a mai falvak, községek megfelelője. Erre mint láttuk Padányi Viktor nyomán egyfelől utal a hadrend, másfelől viszont e *„... 10-es rendszer nyomait megtaláljuk a bűnösségpróbákban is és néhány magyar szigeten (pl. székehség) hosszú ideig követhetjük életét. Talán éppen e katonai szervezet megerősítése készíthette Szent Istvánt arra, hogy éppen 10 faluval építtessen egy-egy templomot. (László 1944)*

Az ág kisebb uradalom, elvileg tíz ilyen faluközösség. Talán a későbbi kismemesek birtokai lehetnek ilyen kiterjedésűek.

A törzs a maga száz faluközösségével már jelentősebb területet foglalt el. Ilyen lehetett a Bodrogköz és a Rétköz a csatlakozó magasparkokkal. Talán a járásnak vagy a mai városkörnyéknek megfelelő állami igazgatási-településföldrajzi kategória, mely a „feudalizmusban” leginkább a középbirtokosok uradalmának feleltethető meg. A törzsfő korábbi „úr” elnevezéséből úrságnak nevezhetjük.

Törzsszövetségek már nagyobb megyényi, kisebb országrésznyi területeket foglaltak el, területük a későbbi nagybirtokokéval vethető össze. Ilyen lehetett az Abák vagy Csák Máté birtoka. Bizonyos jelek arra vallanak, hogy az uruság kifejezés eredetileg e törzsszövetségi országok elnevezésére szolgált. A szövetségbe lépő törzsek száma, és ebből következően uruságaik kiterjedése igen eltérő lehetett, mégis úgy tűnik állandó szövetségek nem igen voltak nagyobbak 3-5 törzsnél. Az ettől tágabb keretek között kiépülő törzsszövetségek, mint pl. honfoglaló eleink, vagy a besenyők ilyen törzsszövetségek egyesülése révén jöttek létre. A levédiai vérszerződéskor „születő” magyar „állam” tehát már e rendszer következő, egyben utolsó elemét a Birodalmat jelentette meg. E birodalom a Kárpát-medence elfoglalásával jelentős mértékben növekedett. Magyarország, az Árpádkor lelegején a hódító és az itt talált, „meghódított” törzsszövetségi uruságok összessége lehetett, mint ahogy arra a Szent Korona Országai kitétel is utal.

E társadalom alapvető sajátosságait egyfelől a nagycsaládon, másfelől a hierarchia egészén keresztül érthetjük tetten. A rendszer egésze – akárcsak a természetben található, együttműködő és egymásba foglalt rendszerek – a „minden egy” elve szerint épül fel, azaz *„ami fent van egyenlő azzal, ami lent van, és ami lent van egyenlő azzal, ami fent van...”* Hogy ezen első közelítésben mit kell értenünk, láthattuk a jobbágy szó jelentése kapcsán. Ez utóbbi mozzanathoz külön adalék, hogy *„... a honfoglaló magyarságnál nem volt külön szolgálta vagy paraszti osztály, hanem a társadalom alapja a családon belüli munkamegosztás volt. Egy-egy család önálló és önellátó gazdasági egység volt. Az elszegényedett rokonság*

sem került szolgáskorba, hanem helyet talált ebben a termelési egységben.” Melynek „belső rendjét legapróbb részleteiig szigorú sorrend jellemzi. (...) Ez a rangsorolás az étel eloszlásában is megnyilatkozik. (...) A nagycsalád két szárnyra tagozódik. A családfő jobboldala az előkelőbb, baloldala a másodrangú hely. A családon belül a jobb oldal a férfiak és istenek oldala, a baloldal a nőké, de még ezeken az oldalakon sem tetszés szerint helyezkednek el, minél távolabb van egy hely a családfőtől, annál alacsonyabb értékű. Ez a felosztás megvan a törzsek között, és megvan a birodalmat alkotó nép törzsszövetségeiben is. A bal és jobb oldal egyúttal a megfelelő égtájakkal párosul, tehát a család szervezete túlnő és egyúttal a világmindenség magyarázó elve is lesz. Az apajogú nagycsaládok általában arccal kelet felé állanak be a világba, erre fordul sátruk ajtaja is. Főégitestük a nap. Az észak-déli beállású rendszerek, úgy látszik, még az anyajogú társadalmat képviselik, s a hold tiszteletének nyomait találjuk körükben.

A nagycsalád tehát egyúttal kis világ is. A benne uralkodó törvények nemcsak a nagyobb társadalmi egységek viselkedését szabják meg, hanem a világmindenségen is ezek uralkodnak. A... család háza, a jurt a föld, s a földet takaró mennyboltozat képének felel meg. Ebben a hatalmas rendben mindenkinek megvan a helye, munkája, élete, öröme, s félelme.” A magyar nagycsalád tehát „megbonthatatlan mágikus egység... (melyet) a szétbomlás után is megtartotta a közös ős tisztelete.

A másvilágról való hitüknek megfelelően a család ugyanabban a szerkezetben él tovább, mint ezen a földön. Éppen ezért temetéskor is gondosan megtartották kinek-kinek a nekijáró helyét.” (László 1944)

E közösség tehát egyfőltal világmódel, azaz a vázolt elvünk nemcsak és nem is elsősorban a társadalmi szerveződésen belül jelentkezik, hanem egyúttal el is helyezi a társadalmat a világban, másfelől olyan mágikus egység, mely a társadalomszervezet oldaláról közösség és tagjai teljes azonosságában, illetve teljes vér- vagyon és munkaközösségben nyilvánul meg. Maga a társadalom szigorúan természeti törvények szerint szerveződött, felépítése, s egyben élete szervesen beépült a természet rendjébe. A külső és a belső világ éppúgy „mágikus egységet” alkotott, mint a nagycsalád maga, amiből azonban az is következik, hogy a társadalom felsőbb szerveződési szintjei éppúgy egyek az alsóbb szintekkel, mint ahogy az egy volt tagjaival. Az egyes elkülöníthető társadalmi egységek egymásba foglalt volta az egyén szempontjából azt jelenti, hogy önmaga – elsősorban a szűkebb közösség, de azon keresztül – a társadalom része és egésze. Ez az analógia azonban e ponton nem áll meg, éppúgy igaz a világ, a Természet teljességére.

Az alapegységek felől közelítve a társadalom legfelső, önmagába záródó szintje a törzs. Amíg tehát a nagycsalád az a legkisebb forma, amelyben a természetben élő ember, mint sajátos meghatározottságú élőlény meg tud újulni, és hosszútávon is azonos maradhat önmagával, addig a törzs az a legkisebb társadalmi egység, amelyben az emberi társadalom, mint a Természet egymásbafoglalt, együttműködő rendszereinek egyike kibontakozhat és fennmaradhat. A falu (nagycsalád) mint életközösség csak önmaga megújítására képes. Ha a gazdálkodás csak e körben szerveződik, mint pl. a XVI–XVIII. századi Magyarországon, megreked a „kishalászat” szintjén, vagyis az ember gazdálkodása során nem lép ki abból a körből, melyben a „kultúrák nem befolyásolják másként az életteret, mint ahogyan azt egy állatfaj tenné”; ugyanakkor földművelésével és állattartásával együtt egy új, egészében saját igényeire szabott életközösséget teremt, mely elméletileg éppen olyan jó, és tartósan működőképes lehet, mint az, amelyik tevékenysége nélkül keletkezett”. Előttünk állnak tehát azon „paraszkultúrák, melyekben az ember generációkon keresztül ugyanazon a földön marad, azt szereti, és valóban jó, gyakorlatban szerzett ökológiai ismeretek alapján vissza adja a rögnek azt, amit attól kap.” (Konrad 1988) E folyamatból azonban épp a lényeg hiányzik, ami az emberi társadalmat a Természet egyéb alrendszereitől megkülönbözteti, amit nevezhetünk Teremtésnek, vagy a Természettel való együttműködésnek, s amit a fokrendszer kiépítése során érthetünk tetten, mikor is „az Alföld népe vízépitészetével olyan életközösségeket – növény-társulásokat és a ráépülő állatvilágot –, illetve élőhelyeket hozott létre, melyek nélküle nem alakulhattak volna ki, és nem maradhattak volna fenn.” — tehát az emberi tevékenység nemcsak és nem is elsősorban az ember „saját igényeire szabott életközösségére” terjedt ki, hanem a folyóvölgy egészére, állandó és a „természetesnél” (értsd: az emberi beavatkozás nélkülénél) kedvezőbb életfeltételeket teremtve a táj valamennyi élőlényének, amihez az alapsejtek (falvak) természetes gazdálkodása kevés, mert e sajátosság elsődlegesen a falvak, a belőlük épülő faluközösségek, az ezekből szerveződő ágak, sajátos keretek között szervezett együttműködése során bomlik ki. E sajátos keretet pedig a törzs jelenti, illetve biztosítja. Amíg a törzs befelé fordul arca elsősorban a gazdálkodás keretét adja, kifelé a belső rend védelmét szolgálja, tehát hadi jellegére helyeződik a hangsúly. Miután azonban e társadalmakról szóló híradásaink elsődlegesen külső szemléletűktől származnak, e katonai jellege vált hangsúlyossá... Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a törzs csupán a hadsereg kerete volna, vagy hogy e katonai

rangsor lenne a társadalmi felépítés alapja, csupán azt, hogy e társadalom gazdasági szervezetre kivülről közelítve nem érhető meg, mert nem látható. E társadalmak kétarcúsága megmutatkozik egyfelől a kettősfejedelemségekben, másfelől a jobb és baloldal elkülönítésében, különböző szerepében is. A társadalom kifelé fordított arca férfias, ami itt egyelőre szigorúan csak a külső hatások megfelelő megválaszolását, illetve a közösség belső tartalmának kisugárzását jelenti, míg a befelé forduló arc nőies, azaz a külső hatások beépítését és a belső tartalom folyamatos építését jelenti. Mindez nem munkamegosztás, csupán a Természet e téren tapasztalható kettősségének kifejeződése. Ugyanakkor e kettősség lesz majd az alapja a nemek közötti munkamegosztásnak is abban a formában, hogy az adott közösségen túlmutató, kinti hatások elleni védekezés, illetve a közösség szűkebb területén túl (a határban) végzendő tevékenység általában a férfiak, míg a hatások beépítése, illetve a közösség szűkebb területén belüli munka általában a nők osztályrésze.

Most már a társadalom befelé fordított arcára összpontosítva a következőkre kell felhívniuk a figyelmet: az emberi társadalom nem különül el a Természet élőnek tekinthető egymásba foglalt rendszereitől. Magyarul: nem arról van szó, hogy egymással párhuzamosan létezik példának okáért az erdőlény (mint élő ökoszisztéma) és a törzsi társadalom, hanem a kettő egybefonódó egészet alkot. Úgy véljük, a törzs az a legkisebb társadalomszervezeti szint, mely egy-egy jól elkülöníthető tájegységre (patak- vagy kisebb folyóvölgyre, nagyobb folyó menti öblözetre, kistérségre) kiterjedve, sajátos, egyedi arculatot mutató életteret fog át és személyesít meg a szó átvitt, de szoros értelmében is. Mindez témánk szempontjából a következő feltételezést veti fel: ami az emberi közösség oldaláról a nagycsalád, az az entitások (végső soron „Gaia”, mint „bioszféra-lény”) felől nézve a törzs által „megszemélyesített” létező (ökoszisztéma-lény). Nem véletlen tehát, hogy az e „lények” további kölcsönhatásai alapján születő törzsszövetségek, illetve birodalmak (népek) csak e szintig nyúlnak be a közösség életébe. A társadalom további szerveződési szintjei (törzsszövetségek — uruszágok vagy országok, illetve ezek szövetségei — birodalmak) a törzs fennmaradásának keretét adják. A társadalmi képlet legváltozékonyabb, legbizonytalanabb eleme ezzel együtt kétségtelenül a birodalom, amely épp oly gyorsan hullhat szét kisebb egységekre (uruszágokra, illetve ezek szövetségeire), mint amilyen könnyen létrejön. A birodalom építőkövei, a törzsszövetségek, uruszágok önmagukban is életképes kis egységek, melyekből belső szükség, illetve külső kényszer életre keltheti a birodalmat.

Mindezek tudatában vegyük sorra az egyes társadalmi szinteket és társítsuk hozzá azokat a feladatokat, melyek szervezése, összehangolása és végrehajtása azok feladata.

Alulról felfelé haladva az első szint a falvaké, szerepük szigorúan az önfenntartásra korlátozódik, amit úgy is értelmezhetünk, hogy a tényleges gazdálkodás nem a falvak (nagycsaládok) hanem ezek közösségei (faluközösség, nemzetség, aul) keretei között valósul meg. A falvakhoz tehát az ártéri gazdálkodás haszonvételei közül a zsákmányoló formák (mint pl. a kishalászat) köthetők. Mindez, amíg a társadalom teljes, nem hat ki a gazdálkodás jellegére. Ugyanakkor innen nézve érthető, hogy a természettel való együttműködés e falvaknak (önfenntartó rendszereknek) az összehangolt tevékenysége (együttműködése) révén bontakozhat ki. A társadalmi szervezet alapegysége, amennyiben e sejtek nem kapcsolódnak össze, nem alkotnak szervezetet, nem képes kiterjedt együttműködő rendszerek (életterek, ökoszisztémák) fenntartására. Ehhez az emberi közösségeknek is együtt kell működniük. Nézzük, hogyan!

A nemzetségi szint a faluközösségek rendje. A középkorban ez az önállóan gazdálkodó egység. A faluközösség feladata a téli szállás biztosítása, az áttelelés szervezése. A vízrendszer szempontjából a szállás környezetében lévő fokok karbantartása, a tavak fenntartása, lehalászása. Mindez a középkor folyamán a tómaster feladata lehetett, aki egyben a halászseregek vezetője is volt. Ehhez a szinthez tartozott az egyéb haszonvételek szervezése; a közbirtokegység erdők, gyümölcsösök gondozása stb.

A társadalmi felépítmény következő fokozata az ág (elvben tíz ilyen faluközösséget fogott össze, de a gyakorlatban azonban e szám változhatott.) A későbbi feudális rendszerben ennek az egységnek a kis- és kurta nemesi birtokok feleltek meg. A feladat itt a legelőváltás összehangolása, szervezése, a vízrendezés szempontjából: egy egységes öblözet kezelése, ideértve a köz-fokok és az erek tisztítását, fenntartását is. Mindez valamikor a tóbíró tisztje lehetett. A társadalmi szervezet bomlásával azonban e feladatok összerosódtak, így a tóbíró és a tómaster posztja közötti határok is eltűntek. Idetartozott továbbá a nemzetségi erdők kezelése. Jelenlegi tudásunk szerint valamennyi szintnek külön erdei voltak, melyet eltérő módon használtak. A legvalószínűbb, hogy a megkülönböztetés alapja az erdő kiterjedése volt. A nagy, összefüggő erdőségek a nemzet, vagy a törzsszövetség szintjéhez tartoztak (a király erdei), míg az erdőbecsűhöz szükséges 350 ha-t épphogy meghaladó kisebb erdőtetek lehet-

tek a faluközösségi, közbirtokossági erők. Ugyanígy funkció (és eredetileg szerveződési szint) szerint különültek el a „legelő erdők”. A későbbi korok formáiból levont következtetések alapján ilyen célra a faluközösség és az ág erdeit használták.

A törzs területe egy-egy későbbi járásnak, mai városkörnyéknek felel meg. A vízrendszer felől közelítve nagyobb erek, folyókák fenntartása és kezelése tartozik ide. A későbbiek során az ezekhez köthető halászó vizek kerülnek az uradalmak kizárólagos birtokába. Gondozójuk az ispán v. halász-ispán. (Andrásfalvy 1975)

A törzsszövetség, az uruszág egy-egy nagyobb vagy több kisebb-nagyobb megye területén szerveződött. Többé-kevésbé a középkori nagybirtok feleltethető meg ennek a szintnek. Feladatai a katonáskodáson túl olyan jellegű beavatkozások szervezése, mint amilyen a Duna mellett a Vajas, vagy a Tisza mellett a folyótól távolabb fekvő vidékekre vizet vezető fokok, erek mint a Zádor, Mirhó, Kakat, vagy az Árkus-ér kialakítása és fenntartása lehetett. Itt kell szólnunk az Alföld hosszanti sáncáról, melyet véleményünk szerint több ilyen uruszág összefogásával építettek, mégpedig (több más lehetséges cél mellett) kifejezetten azért is, hogy szabályozzák az Alföldre futó víz mennyiségét.

A számbavett társadalomszerveződési szintek mindegyike külön-külön és összességében is szerves egységet alkotott, valahogy úgy, ahogyan azt az egymásba foglalt rendszerek felépítését modellező ábránkon láthattuk. Ez viszont azzal is járt (volt), hogy ezek valamennyien önálló arculatot mutattak. Hogy ez a nagycsaládok szintjén így is volt, László Gyula és az Árpádkor eleji törvénykezés segítségével igazoltuk. E szervezetrendszer nem ismerte a személy felelősségét. Csak a társadalom alapegysége a nagycsalád (falu) sérthetett, és szenvedhetett sérelmet, ugyanígy kívülálló csak a nagycsaládhoz (faluhoz) közeledhetett. A nagycsalád a későbbi korokban is őrizte e jellegzetességét. A székelyeknél pl. amikor a társadalmi környezetben már egyértelműen a személyi felelősségre vonásra helyeződött a hangsúly, a nagycsalád gyakran nem az elkövetőt szolgáltatta ki, hanem azt a tagját, akinek a kiesése a legkevesebb kárt okozta a közösségnek. E viszonyrendszerben az „elkövető” egyfelől része egy közösségnek, másfelől egésze is, amire az adott esetben felelőssége egyetemlegessége utal, vagyis a tény, hogy tettes a család egészét terheli. Ugyanez megfigyelhető a „bűnhődés” oldaláról is: a „bűnbak”, mint az egész közösség megjelenítője szenvedni el a megtorlást. A nagycsalád effajta egysége védelmet és biztonságot jelentett a családtagoknak, ugyanakkor komoly felelősséggel is járt, hisz senki sem a saját, hanem a közössége nevében cselekedett, de mindenképpen annak a ténynek a kifejezése volt, hogy az ember csak a nagycsaládon belül tud hosszútávon azonos maradni önmagával, s képes fenntartani saját fajtát. Mindez nem valamiféle régvolt társadalmi egység sajátja, hanem az emberi nem meghatározó és megkülönböztető jellegzetessége, ami azt is jelenti, hogy **a szó eredeti értelmében emberről napjainkban nem beszélhetünk**. Ezért látszik célszerűnek a mai népszerűvel kapcsolatban a „civilizált” jelző használata, ami – értékkítéletünkől függetlenül – mindenképpen eltérő minőségre utal. Mindez azt is jelenti, hogy az *„emberré válás sem befejezett tény, nem egy kiteljesedett immár végleges állapot, hanem egy állandóan megújuló folyamat. Nemcsak fajunk, hanem mindannyiunk életében is.*

A csecsemőként megszülető jövevény a maga létszintjén teljes ember, magában rejtje az emberi kiteljesedés, az emberré válás minden lehetőségét. Ez az a lehetőség, amit valóra kell váltanunk. Minden nap meg kell küzdenünk az emberré válásért, minden perc új kihívás elé állít bennünket, ami által újra és újra megmérgetettünk. Van amikor elbukunk és nem emberként ... kerülünk ki a megpróbáltatásból. Az evolúciós biológia az emberré válásnak ezt a vetületét nem ismeri el...” (Fodor 1999) ezért emberfogalma lebegtetett, épp a lényeg marad ki belőle. E mozzanatot a mitológiai emberképről szólva már korábban érintettük. Hadd hívjuk fel ismét a figyelmet arra, hogy az „Isten képére és hasonlatosságára teremtett ember”, a „teremtés koronája” csak mint a Természet része és egésze, az együttműködő rendszerek keretén belül létezhet. Mindaz, ami emberré teszi csak itt teljesebbé ki. A családstruktúra változása tehát nem egyszerű társadalmi folyamat, sokkal több annál: a folyamatos emberré válás lehetőségének szűkülése. Igazat kell tehát adnunk Hamvas Bélának abban, hogy amiről „a jelen történeti pillanatban szó van, az a tömegesen fellépő embertelenné válásnak olyan legázoló ereje, amely elöl kitérni éppoly kevésbé lehet, mint feltartóztatni. Hogyan? Van érző lény, aki látja, hogy egész népek észvesztő sebességgel zuhannak az emberi lét alá, és szólanul megállja? De van olyan ostoba, aki látja, hogy egész népek, mint lavinának gurulnak le a hegyről, amelyre százezer év alatt kapaszkodtak fel és azt higgye, ha ő kiáltozni kezd, a lavina meg fog állni? Mindenképpen arról van szó, hogy az emberiség túlnyomó nagy része az emberiség körét elbagyni készül. A népek nagy része leszakad és elmerül”(Hamvas 1962) Elmerül, mert megszűnt körötte a közeg, mely fenntartotta, s mindez benne is mélyre ható változásokat indított el. Emlékez-

zünk vissza Konrad Lorenz szavaira: „Amikor a civilizált emberiség az őt körülvevő és életető természetet vandálmódon felismeri hibáját, de megeshet, hogy akkor már késő lesz. Sajnos azonban azt fogja utoljára észrevenni, hogy ennek a bárbar folyamatnak a során milyen lelki sérüléseket szenved. Az élő természettől való általános és gyors elidegenedés nagyban felelős a civilizált ember esztétikai és erkölcsi eldurvulásáért.” — ami tulajdonképpen az emberi minőség megszűnését jelenti. Az emberi társadalom alapvető építőkőve a család, mégpedig a nagycsalád. Ott ahol ez hiányozik nem beszélhetünk hagyományos értelemben emberi társadalomról, tehát: a természet része és egészeként felépülő, a környezetével szerves egységet alkotó, abban lényeges szerepet játszó együttműködő rendszerről.

Visszatérve most már gondolatmenetünk fősodrába vegyük szemügyre az egykori társadalom egyes szintjeinek s magának a társadalomnak (ideértve természetesen az adott közösség életerét is) már jellemzett mágikus egységét, mely a mából nézve két mozzanatban ragadható meg. Az első — mint láttuk: hogy az egész közösség, a maga szintjeivel s az egymásba foglalt természetes rendszerek összességével egyetemben olyan önálló lényt alkot, mint pl. a Gaia-elmélet földanyája; a másik, most már az ember felől: a közösség már ismert formában, illetve azon alapvető jellegzetességeiben ragadható meg, mely innen nézvést vér-, vagyon- és munkaközösség formájában jelenik meg.

A vérközösség nagycsaládi és nemzeti szinten magától értetődő, bár ezek esetében is előfordulhat, hogy idegen elemek kerültek be szervezetébe, ami törzsi, de különösen törzsszövetségi szinten szinte „állandó” lehetett. A vérközösséget ezekben az esetekben — valamennyi szinten — vérszerződéssel hozták létre, vagy erősítették meg.

A munkaközösséget a társadalom felvázolásakor már érintettük, amikor az egyes társadalmi szintekhez hozzárendeltük az ellátandó feladatok körét. Azt ott elmondottakat annyival egészíthetjük ki, hogy a középkori közmunkák (robot) e munkaközösség maradványai lehettek.

A vagyonközösség léte már valamivel összetettebb kérdés. Elemezhetnénk persze, hogyan és milyen formában jelenik meg a ténylegesen együtt élő emberek között, tehát a nagycsaládon belül, mik a korlátai, milyen teret enged a személyi vagy a magántulajdonnak, mindezek azonban részletkérdések a magasabb szerveződési szintek tulajdonviszonyaihoz képest. Ahhoz azonban, hogy a kérdéskört a maga súlya szerint értékelhessük, az alábbi kitérőt kell tennünk: a mai szóhasználatban a tulajdon valamely tárgy, jószág, vagyoni jog feletti rendelkezést jelent, feltéve, hogy ez nem sérti mások tulajdonát. Hogy ez pontosan mit is takar, az alábbi három mondattal szeretnénk megvilágítani:

„Mindent azt tart a kezében, aki el tudja pusztítani!”

„Aki el tud pusztítani valamit, uralkodik fölötte...”

„Aki meg tud semmisíteni valamit, annak abszolút hatalma van fölötte!”

Az idézett mondatok Herbert Frank Dúne című művéből valók, s pontosan kifejezik, hogyan viszonyul a „civilizált ember” a tulajdonhoz. E szerint a dolog lényege, az abszolút hatalom, ideértve a megsemmisítés jogát is, sőt! ez utóbbi jog teszi teljessé, mondhatni a megsemmisítés joga a tulajdon fogalmának megkülönböztető jellegzetessége. Más jogcímeken alapuló rendelkezés (birtok, bérlet, haszonbérlet stb.) ugyanis nem tartalmazza ezt az elemet. Hogy a megsemmisítés mennyiben alapja a tulajdonnak, jól érzékelteti az a már említett római gyakorlat, miszerint: „Az állam jogcímet biztosított a feltöretlen földhöz bárkinek, aki megtisztította az erdőtől.” Magyarán: bárki tulajdont szerezhette az erdő felett, aki azt elpusztította. Ugyanez az a megközelítés tetten érhető a „föld azé, aki megműveli” elvében is. A művelés első lépése ugyanis (amennyiben szántón vagy ültetvényen alapul) az élettér megtisztítása (a korábbi élővilág elpusztítása), és a kiválasztott „kultúrnövény” ültetése, telepítése. Így történik mindez abban az esetben is, amikor „az ember generációkon keresztül ugyanazon a földön marad, azt szereti, és valóban jó, gyakorlatban szerzett ökológiai ismeretek alapján vissza adja a rögnök azt, amit attól kap.” Ez esetben az ember semmi mást nem tesz, csak a korábbi élettérben „földművelésével és állattartásával együtt egy új, egészében saját igényeire szabott életközösséget” hoz létre, és ezzel váltja fel az együttműködő rendszereket. Magyarán az ilyen jellegű „paraszi kultúrák” is elkülönülnek a természet egészétől, s ez az eltávolodás már magában hordja a későbbi iparszerű mezőgazdaság kialakulásának elvi lehetőségét. Az elkülönülés ugyanis szemmel láthatóan a tulajdon fent jellemzett megközelítéséből fakad, miszerint annak lényegi eleme a korlátlan (vagy csak más tulajdona által korlátozott) rendelkezési jog.

Korábban jeleztük, most más oldalról mutatunk rá: a civilizáció születésének és terjeszkedésének alapja a „szűzföld” feltörése, mely a természetes rendszerek, a feltörendő „szűzföld” élővilágának né-

zőpontjából egyenlő annak elpusztításával. E pusztítás során jut a civilizált ember olyan „építőkövekhez” melyek mechanikus (lélektelen, lélekölő, butító, a korábban ismétlődő formákat ragozó) egymásra rakásából saját világát fel tudja építeni. Mindettől élesen el kell különítenünk a Természettel együttműködő ember gazdaságát, mely ezzel szemben az együttműködő rendszerek sorába simulva, azoknak (a természeti rangsort tekintve is) magasabb rendű formáját hozza létre. A két rendszer közötti különbségek erről az oldalról, a tulajdon, mint korlátlan rendelkezési jog meglétéből vagy hiányából adódnak. Az együttműködő rendszerek felépítésének és működésének egyik leglényegesebb eleme ugyanis e rendelkezések korlátozása, míg a „civilizált” világban a tulajdon jog korlátai csak mások tulajdonát védik. Példának okáért: senki sem gyűjthetja fel a házát, ezzel ugyanis tűzvést okozna, de más módon nyugodtan megsemmisítheti. A példa persze nem véletlen. Róma történetéből tudjuk, akadnak azért kivételek: ha valaki elég magasra emelkedett a társadalmi piramisban, akár gyűjtogathat is...

A tulajdon illetően való megközelítése ismeretlen a koraközépkori magyar joganyagban, a későbbibe pedig egyértelműen Rómából került be, mondhatni: európai közvetítéssel. A megközelítésbeli különbség teljesen érthető. A tulajdon nálunk elsődlegesen azokra a tárgyakra vonatkozott, melyeket az ember maga hozott létre a saját két kezével, így aztán nem is a megsemmisítésre, hanem az alkotásra helyeződött a hangsúly...

... Ugyanez a szemlélet érhető tetten a kora-Árpádkori adományleveleinkben, ahol földet, természeti javat nem adományoztak, és pedig nem azért mert a földnek semmi becsé nem volt, hanem, mert „*fának, fűnek és mindennek, ami él e tájon, nincs más birtokosa, csak önmaga. Az ember csak gazdája*” lehet a Természetnek, tulajdonosa nem, ami egyben azt is jelenti, hogy nem is semmisíthet meg semmit. A vagyonszövetség tehát nem egyfajta tulajdonközösség. Nem, mert a tulajdonnak e megközelítésben az abszolút hatalom a megkülönböztető sajátossága, ezen pedig osztozni nem lehet. Itt azonban nem is erről van szó! A vagyonszövetség e társadalomban egész egyszerűen azt jelentette, hogy az emberek, a nagycsaládok, falvak, nemzetségek, faluközösségek, ágak, törzsek, nemzetek együttesen szolgálják mindazt, ami e tájon él, s persze magát a tájat, ha tetszik: az „ökoszisztémát”. Erre utal a korai adományozások rendje is. A király, a nagycsaládok feje, nem birtokot ad, hanem nagycsaládokat (falvakat) rendel szolgálatra. Ahhoz, hogy e képlet teljesen világos legyen, ki kell térnünk az úr és szolga viszonyára. A szolga és a szolgálat e rendszerben közel sem a mai rossz értelemben vett jelentésű. Az egyén saját határain belül úr – ha másnak nem hát önmagának – közössége határain belül pedig szolga. A nagycsalád feje példának okáért nemzeti szinten szolga, a nemzetségfő viszont ági vagy törzsi szinten az, és így tovább. Ugyanez a rangsor csúcán, az egész rendszert magába foglaló szint, a nemzet élén álló úrra a királyra is elmondható, ki saját házában (hazájában) úr, a szabad ég alatt viszont Isten szolgája. Mindez elsődlegesen a tulajdon tárgyalásakor jelzett megközelítésből fakad, s a gazda szerephez kötődik. A király egyszerre ura és szolgája nemzetének és népének. Ahhoz, hogy az adományozás jogát és rendjét tisztán és világosan lássuk, különbséget kell tennünk a nemzet és a nép fogalma között. Jelen megközelítésünkben a nemzet elsősorban a társadalmat jelöli, a maga sajátos szerkezetével, rendszerével. Tehát emberek egy csoportját. A nép azonban több ennél. Ez az elnevezés már nemcsak az embereket foglalja magába, sokkal inkább azoknak az egymásba foglalt rendszereknek az összességét, melyek az adott területen életeret találnak. Korábban a Gaia-elméletre utalva jeleztük, hogy e rendszerek maguk is élőlényt, entitást alkotnak. Ha egy adott nemzet része a szülőföldjén kialakuló entitásnak, akkor beszélhetünk népről. A magyar nép tehát nemcsak és nem is elsősorban emberek közössége, hanem e közösség és a szülőföld egymástól elválaszthatatlan, élő összessége. A király, s a közösség ezt a magasabb szerveződésű élőlényt van hivatva szolgálni, s e szolgálat közben ura is e rendszerek összességének, de nem azért, mert bármit is el tudna benne pusztítani, ellenkezőleg: mert e szolgálat – mint azt az ártéri gazdálkodás és különösen a halászat példáján láttuk – egyben teremtés, mi több a Teremtés folytatása. Így válik érthetővé, milyen alapon rendelkezett az uralkodó szolgálatra falvakat. Ez az alap azonban nem a tulajdon volt, hanem a közös kötelem. A társadalom felépítése és működése tehát nem jog, hanem kötelesség elvű volt. A jog e rendszeren belül csupán a kötelesség teljesítését segítő mozzanatok összessége. Vonatkozik ez a vagyoni jogokra is. E kiegészítéssel a vagyonszövetség e szolgálat mint kötelem, és az ezt elősegítő eszközök és jogosítványok teljessége. Ugyanakkor a hangsúly az első pillanattól kezdve a kötelemre helyeződik. E pillanatot alább megkíséreljük majd megragadni, egyelőre elég azt tudnunk, hogy e társadalmak alapvető jellegzetessége a kötelességrend.

Az embernek születésétől kezdve (nem kis részben épp születése által) meghatározott kötelezettségei vannak. Ameddig azoknak lehet tesz, addig (és csak addig) megilletik az e kötelezettség teljesítését elősegítő jogosítványok. Ebben az esetben azonban, ha kötelezettségeinek nem tesz eleget, nem csupán e jogait veszti el, de a közösség az élethez fűződő jogait sem ismeri el, s „*a scythiai törvény karddal vágatta ketté vagy veszett állapotoknak tette ki, vagy a köznép szolgásgába taszította.*” — olvashatjuk Kézainál (kifejezetten a hadi kötelezettségek megszegésére vonatkoztatva). Az ilyen jellegű kötelezettségzegések büntetésére székelyföldön egészen a XVI. századig találunk példákat. Ha ugyanis valaki „*a hadba hívó parancsnak nem engedelmeskedik, az egész közösség csapatosan az illető házára ront, azt földig lerombolja, s ha sikerül elfognia a vétkest, megölik. Az oklevelek tanúsága, hogy itt nem valami 'batalmaskodásról' van szó, hanem ősi jogszokásról. Ha az elítélt például kegyelemben rész-sül, házát a közösség építi fel újból. A hadba és gyűlésbe hívásnak archaikus közösségi kényszer jellege van. A hadba szólítás formája a véres kard körülhordozása, ami e korban... a székelyeknél még szokásban volt. A kardon a vérnyom egyébként nem a vést jelezte, hanem a szkíta törvény szerint azt a fenyegetést, hogy aki nem vonul hadba, a vérével lakol.*” (Sebestyén 1997)

Ezek az esetek persze sokkal inkább az egykor volt köteleességrend maradványai, mintsem kifejezett formái. Hozzájuk hasonlónak kell tekintenünk a későbbi, immár alávett jobbágság köteleességzegésével kapcsolatos büntetéseket, melyek a testi fenyítéstől a nyilvános megszégyenítésen át az elzárásig terjedtek, elcsúsznak pedig (elsődlegesen), hogy az „elkövetőt” kötelezettségei teljesítésére szorítsák. A kétféle köteleességzegés eltérő büntetése a cselekmény súlyához igazodhatott. Azt hisszük, nem igényel különösebb magyarázatot, hogy a hadi fegyelem megsértése miért esik nagyobb súllyal a latba, mint a munkafegyelemé, tekintettel azonban arra, hogy e jogintézmények tekintetében csak hézagos forrásokra, illetve a régi rend (jogszokásokban) továbbélő maradványaira hagyatkozhatunk, nem mernénk mindezt feltenni, ha a koraközépkori törvényeinkben nem találunk egyértelmű utalásokat e sajátos törvény előtti egyenlőtlenségre: „*Ha az ispánok valamelyike megöli a feleségét, felesége rokonságát (nagycsaládját) engesztelje meg 50 tinóval. Ha valamelyik vitéz teszi ugyanezt 10, ha közrendű ember, 5 tinót fizet az asszony atyafiságának (nagycsaládjának).*” Magyarán: ugyanazért a cselekmény „súlyosabb” jog következményeket von maga után, ha az elkövető a társadalmi rangsor elején foglal helyet, mintha a végén. A rang tehát nemcsak több jogosítvánnyal, illetve nagyobb vagyonnal, de nagyobb felelősséggel is jár.

Szeretnénk még egyszer hangsúlyozni: mindez itt az egykor volt köteleességrend maradványa, s mint ilyen, messze ható következtetések levonására alkalmatlan, csupán sejtetni engedni milyenek lehettek a „*régi ösközöségi időkből fennmaradt szokások*”.

Mindezek után nem maradt más hátra, minthogy megkíséreljük megragadni a kötelem létrejöttének pillanatát, illetve átörökítésének módját. Kiindulópontként hadd utaljunk vissza mindarra, amit a korábbiakban az egymásba foglalt, együttműködő rendszerekről, illetve az általuk alkotott önálló élőlényekként élénk álló entitásokról mondtunk. A nép – fogalmaink szerint – maga is ilyen entitás, ha tetszik: magasabb rendszerszerveződési szintű élőlény. Mint ilyen születik, s valószínűleg meg is hal, bár idejét minden bizonnyal nem a mi mértékünk szerint mérték. Halála „természetes” körülmények között egyben hozzá hasonló (részben vele azonos) lény(ek) születése is, s mint ilyen tulajdonképpen állandósuló változás, egyik álla(po)tból a másikba való átmenet (melyet ha ábrázolnánk: elnövényesedő állatalakok segítségével jeleníthetnénk meg, valahogy úgy, ahogy azt népünk honfoglalás-kori hagyatékából ismerhetjük). Természetellenes körülmények mellett viszont pusztulás, melyet egyfelől a társadalmi-politikai szervezetek, másfelől a természetes környezet „gyors” leépülése jelez. Egyelőre azonban még a születésnél tartunk, annál a pillanatnál, amikor az egyes emberek tudatára ébrednek a megszülető minőség jelenlétének. Mondhatni: amikor szembesülnek a világot (értve ezalatt elsősorban a szűken vett kis világukat, másodsorban pedig a párhuzamok alapján a világegyetemet) meghatározó erőkkkel, a Mindenség, az állandóan változó „Szentség” tárgyiasult, „állati” (értsd: „állapotszerű”) formájával. Ma azt mondanánk ezt az élményt elhívás, kiválasztásként élve meg, de talán helyesebb lenne e mozzanatot öntudatra (s benne: éntudatra) ébredésként meghatározni. Mindenesetre ezt tekinthetjük a „nép” születésének. Tartalma kettős, egyrészt magában foglalja az elhívást, a kiválasztást, magyarán a születendő nép ön- és éntudatát; másrészt annak elfogadását, az emberi közösség és az egyén éntudatába való beépülését. E két mozzanat feltételezi egymást. Sajat népünk eredetmondájában a „Csodaszarvas”-ként élénk álló Mindenség (mely csak e mozzanatot követően korlátozódik a magyarságra, mint népre) maga választja ki Hunort és Magort, midőn

megjelenik előttük, s a két iker elfogadja az elhívást, midőn az „égi vad” nyomába ered. Ez népünk születés-pillanata, további tájékozódásunk alapja. Csak ezt átélve találhatjuk meg helyünket, érthetjük meg, mi dolgunk a világban, miért kellett a magyarságnak mint népek megszületnie. Ezt az élményt minden korosztálynak ismételtelen át kell élnie. Csak így tudja a tudását megőrizni, gyarapítani. Csak így juthat előre ősei útján, s ennek segítségével tájékozódhat az őt körülvevő világban, tehet különbséget jó és rossz között. Mindaddig, amíg az egymást követő nemzedékek átélik e mozzanatot, mintegy újjáteremtik magát a „népet”, adott esetben a „Csodaszarvast” — aki egyfelől továbbra is lehet a „Nagy Égisten” megszemélyesítője, ugyanakkor azonban már kevesebb is, több is annál: a Magyarok Istene. A kötelem, e lény s összes alkotóelemének fenntartása, a kiválasztás elfogadásához, vagyis e lény öntudatra ébredéséhez, illetve ennek az emberi öntudatra való beépüléséhez köthető. Mindez átélhető és egykor feltehetően át is élt valóság. Az átélés módjáról persze csak homályos fogalmaink lehetnek. Nem mintha mi magunk nem részesülhetnénk ilyen élményekben. A közeli hozzátartozókkal kapcsolatos megérzések felvetésével már utaltunk valami hasonlóra...

Ahhoz azonban, hogy az ember kapcsolatba tudjon lépni olyan jellegű élőlényekkel, mint az erdő, vagy egy nép, saját érzékküszöbét az elviselhető szint alá kell csökkentenie. Magyarán sokkal érzékenyebbé kell válnia. Csakhogy amíg e felfokozott érzékenységének segítségével az együttműködő rendszerek felől érkező jelzések halk suttogásként érzékelhetők, addig a „civilizáció” harsogása lórúgásként éri az embert; így – és ez már személyes tapasztalat is – nemcsak a Természet egymásbafoglalt együttműködő rendszereibe való belesimulás élménye válhat kézzel foghatóvá, hanem vele együtt a Természet egészéből való kiszakadás is. Az egyén a saját bőrén tapasztalja, hogy nem tartozhat egyszerűen mindkét rendszerhez, ha mégis megkísérli, óhatatlanul meghasonlik önmagával. Magyarán e kettősség a valóságban idegrendszeri panaszok formájában is jelentkezik. S ha a „beteg” ilyenkor a megfelelő helyre, képzett lélekgyógyászhoz fordul, megdöbbenve hallhatja a kórmeghatározást: *„Napjaink úgynevezett neurotikus betegei között nem kevés az olyan, aki régebben nem lett volna neurotikus, vagyis nem hasonlott volna meg önmagával. Ha olyan időben és környezetben élnek, amikor és ahol az embert a mítosz még összekötötte az ősök világával és ezáltal az átélt, nem a csupán kívülről látott természettel, akkor elkerülhették volna a meghasonlást önmagukkal.”* (Jung 1997)...

... A Kárpát-medence vízrendszereinek összeomlása kis késéssel (alig egy évszázadnyi időeltolódással) követte a társadalmi változásokat. A hagyományos, kötelességelvű társadalmi szerkezet felbomlása a XIII. század végére válik visszavonhatatlanná. Az első lépés kétségtelenül a királyi vármegyék és az egyházmegyék megszervezése, mely több oldalról is megbontja a korábbi mágikus egységet: egyfelől a „világi és az egyházi”, másfelől pedig a gazdasági és államigazgatási szervezetrendszer elkülönítésével. E változások következő lépcsője a XII. század végén jelentkezik az új előkelő réteg (pontosabban: az előkelő réteg új elnevezésének) felbukkanásával. Az, hogy a jobbágy nevet a királyi környezetben a báró váltja fel, a korábbi párhuzamos államszervezet megszűnésére utal. Most már nem illetik azonos névvel a társadalom különböző szintjein elhelyezkedő, de azonos feladatot ellátó csoportokat. Ugyanerre az időszakra tehető az adományozás rendjének változása, ami a tulajdon megjelenésére utal. A földesúr most már tulajdonába (birtokába) kapja a földet (a rajta élő embereket még nem). Mindez együtt jár az egykori vérközösség megszűnésével. Láttuk, hogy a törzsszövetség (uruzság) területe a későbbi nagybirtokokénak, a törzsé (úrság, uradalom) a középbirtokokénak, míg az ág a kismemesi birtokokénak feleltethető meg. Csakhogy amíg a korábbi szerveződési szintek fejlettségét vérségi kötelék is fűzte a keze alá rendelt társadalmi csoport(ok)hoz, addig az új (immár tényleges) birtokos esetében erről nem beszélhetünk. A változások elérik a katonai szervezetet is. Az egykori katonai előkelők, a jobbágyok a század második felére szerepüket veszítik, s a XIV. században már, mint alávetett szolgák, azaz a késői értelemben vett jobbágyok állnak elénk. Átalakulóban van a kötelességrend is. Erre utalnak legalábbis a XIII. század társadalmi mozgásai. A királyi fegyveres szolgáló (a szerviensek) egyre kevesebb szerepet játszanak a hadi vállalkozásokban, viszont ragaszkodnak korábbi előjogaikhoz. Mindeme változások az aranybulla-mozgalmakban csúcsonadnak ki, következményük pedig a tatároktól elszenvedett végzetes (de korántsem megemmisítő) vereség.

Ugyanakkor a XIV. századtól kezdve jól megfigyelhetők az élettér változásai is. Az erdők területének (több lépcsős) zsugorodása, a század végétől az erek és vízfolyások jellegének változása, majd a XV. századtól a mélyártér elvizesedése és a löszhátak egyidejű kiszáradása.

A társadalom szerkezetének változása (bomlása) tehát kihat a Természet egészére is. Ahogy eltűnnek a magasabb társadalmi szerveződési szintek, úgy esnek ki az ezekhez fűződő feladatok. Példának

okáért a birodalmi szint átalakulása lehetetlenné teszi a hosszanti sáncokhoz hasonló jellegű, tartalmú és nagyságrendű munkákat. Az uruszágok megszűnése a nagyobb folyóágak, országrésznyi területeken átfolyó csatornák karbantartását, gondozását nehezíti. Az úrságok kiesése révén ellehetetlenül a nagyobb öblözetek egységes kezelése és karbantartása....

Eszmefuttatásunk végére érvén nem maradna más hátra, mint következtetéseink összegzése, mit azonban teljes egészében az olvasóra bízunk, s mihez az alábbi megjegyzésekkel kívánunk szempontokat adni.

Mondandónkat azoknak az embereknek szántuk, akik hiszik és vallják: az embernek helye van a Teremtésben, s ha ez ma nem látszik az nem azért van, mert az ember bárhonnan kiemelkedett, hanem ellenkezőleg: mert „*mint lavina zúdul le a hegyről*”; mert épp azt vesztíti el, ami emberré teszi; akik éppúgy felismerték, mint Hamvas Béla, hogy a jelen történelmi pillanatban a „*tömegesen fellépő embertelenné válásnak... legázoló erejű*” folyamatáról van szó, melynek a civilizált „ember” legalább annyira áldozata, mint részese. Ugyanakkor – bár mindaz, amit leírtunk hűen tükrözi e témáról vallott nézeteinket – a helyenként kizárólagos fogalmazás ellenére sem hisszük azt, hogy tévedhetetlenek volnánk. A bevezetőben már utaltunk népmeséink egyik kedvelt záró fordulatra, hadd idézzük itt ismét: „*aki nem hiszi, járjon utána*”, és hadd kérjünk meg mindenkit: vegye komolyan e felszólítást! Az általunk felvetett kérdések sokkal fontosabbak annál, semhogy ezt bárki, bárkinek első szóra elhiggye. Igen fontos, hogy mindenki, akit megérintettek e problémák, önmaga járja végig az utat, s keresse a megoldást arra, hogyan tud saját személyében megkapaszkodni a lejtőn. Mert az adott esetben ez a lényeg. Az emberré válás folyamata ma is tart, s az utat minden egyes embernek be kell járnia. A régiek tudták ezt, s minden segítséget megadtak ahhoz, hogy a „*csecsemőként megszülető jövevény*” sikerrel juthasson túl a megpróbáltatásokon. Mesék, hősénekek, dalok, balladák, játékok, táncok, a valóvilág kőbe vésett, fába faragott, vászonra hímezett, falra, mennyezetre festett elemei vezették rá az épp csak eszmélő emberpalántát szerepére, s a világban betöltött helyére. A család maga is a valóvilág hű másaként ölelte magába, a hagyomány pedig lehetővé tette számára, hogy végigmehessen az úton, mint tette előtte ősei hosszú sora. Így aztán minden nemzedék egyszerre járta a saját útját és elődeiét, így találta meg helyét a világban, értette meg, miért kellett megszületnie, így tudta megőrizni, gyarapítani tudását, s ennek segítségével tájékozódott az őt körülvevő világban, tett különbséget jó és rossz között. Az ember mindig vigyázott arra, hogy e tudás mindenki számára mindig hozzáférhető legyen. Szó sincs arról, hogy az Úr eltiltotta volna a tudás fájától! Ellenkezőleg. A tudás, az „információ” hiánya vezetett oda, hogy az ember most önnön valójából kivetkőzve rákos sejtként pusztítja a világot. A bűnbeesés nem a tudás birtoklása, ellenkezőleg: az egyetemes tudás részlegessé válása, és e részlegessé vált tudomány egyes „kasztok” általi kisajátítása. A hagyományos világkép nem „geocentrikus”, nem „heliocentrikus”, sokkal inkább ember- pontosabban megfigyelő központú. Olyannak ábrázolja a valóságot, amilyenek az egy földi megfigyelő számára mutatkozik, modellje így mindenki számára közérthető és mindenki által visszaolvasható. Innen nézve érthető: hogyan is lehet utána járni népmeséink történeteinek. Amit a mesélő elmesél egyszerre játszódik kiinn és benn, a hangsúly ugyan eltolódhat egyik vagy másik irányba, de a mesék e kettőségén a dolog mit sem változtat, mert ami bent van egyenlő azzal, ami kint van, és ami kint van egyenlő azzal ami bent van. Lehet, hogy igaza lesz Konrad Lorenznek, és az ember csak nagy sokára értheti meg, milyen lelki sérüléseket szenved a civilizáció építése közben, de akit csak egy kicsit is megérintett a párhuzamokban való gondolkodás szele, pontosan tudja: oly mértékben sérül ő maga is, mint körötte a világ. Az ember akkor is a Természet része és egésze, ha nem tud róla, s emberi mivoltában épp oly nyomorult, mint környezete. E tudás épp elég kapaszkodót nyújt emberi lét alá zuhanó biológiai lényünknek. Láttuk, hogy a Természettel való együttműködés alapja az egyének és a közösségek közötti együttműködés, kerete pedig az egyes személyeket, nemzedékeket összefogó falu (nagycsalád), illetve az erre épülő társadalom. Egyfelől itt kell elkezdni a munkát, másfelől saját közvetlen környezetünk átformálásán...

Íme az út adott. Személyes receptek persze nincsenek, s nem is lehetnek, meg amúgy sem érnének semmit. Az emberré válás e szempontból szigorúan magánügy. Példákkal, jó szándékkal itt semmi- re sem megyünk, s a végeredményt megítélni sem a mi dolgunk. Az emberélet útjának végén úgyis mindannyian meg fogjuk tudni: emberként éltünk és haltunk-e...